

Tamás Attila

Értékrend vagy értékrendek?

„Belegondolni, hogy minden fut, múlik — magyarázza fiatalabb vitatársának izgatottan az újabb Eco-regény, *A Foucault-inga* hőse —, és csakis ott fõnt van egy szilárd pont, az egyetlen az egész mindenségben... Istenhez találhat vissza általa az, aki nem hisz... Az én nemzedékem... nagykanállal nyelte a csalódást, nekünk ez vigasztalást jelent... Kezdõdött a fasizmussal, habár azt gyerekfejjel éltünk át,... azután az Ellenállás lett az a szilárd pont... Aztán: kinek az isten, kinek a munkásosztály, kinek pedig mindkettõ. Vigasztaló gondolat volt egy értelmiséginek az, hogy van, ugye, a munkás, aki szép, erõs, egészséges, megforgatja a világot. Azután... a munkás megmaradt, az osztály nem. Azt hiszem, Magyarországon nyírták ki. És akkor jöttek maguk... Ránk sózták a maguk kis vörös Mao-példányaikat, és a pénzbõl petárdákat vettek, hogy velük ünnepejék az új kreativitást. Szégyenkezés nélkül. Mi meg egész életünkben csak szégyenkeztünk... És tavaly, amikor megláttam az Ingát, világos lett minden... Tudja,... az Inga is hamis próféta. Maga csak nézi-nézi, és elhiszi, hogy a mindenség egyetlen szilárd pontját látja. Igen ám, de ha leakasztja a Conservatoire kupolájáról, és egy bordélyban lógatja fel, ugyanúgy mûködik. Más ingák is vannak: a New York-i ENSZ-palotában, San Franciscoban, a technikai múzeumban, és ki tudja, hol mindenütt még. Bárhol is a Foucault-inga, mindenütt szilárdan lóg, miközben a Föld forog alatta... — Mindenütt ott van az Isten? — Tulajdonképpen igen... Az Inga a végtelennel kecsesget, de rám bízva: döntsem el én, hogy hol akarom azt a végtelent... — És mégis... Hátha vannak kitüntetett pontok a mindenségben?... Lehet, hogy világeletünkben a megfelelõ pontot keressük; lehet, hogy itt van a közelünkben, de nem vesszük észre...”

Úgy gondolom, a mi tanácskozásunk széljegyzetei közé is odaillenek valamiképpen ezek a szavak. Ha nem is minden részletmegállapításukkal, annál inkább mondandójuk lényegével.

Mert — legyünk õszinték — viszonylag könnyû volt kimondani, ha nem is éppen kiáltva, de azért akár félhangosan is —, hogy baj van a hivatalos irodalmi (mûvészeti vagy tudományos) értékrenddel. Lassanként így még változtatni is lehetett rajtuk. Illés Béla vagy Gábor Andor a legutóbbi évtizedekben azért már nem került a legnagyobbak sorába, Weöres Sándor és Szabó Lõrinc klasszikus rangjának elismerése is rég megtörtént, a Mészöly- vagy Nádas-életmû rangosságának tudomásul vételével sem kellett a legutóbbi idõkig várni. S nem látszik rá ok, hogy

kétségbe vonjuk: ehhez hasonló folyamat a szomszédos országok magyar irodalmának értékelésében is végbemehetett — ha talán még keserve-
sebb körülmények közepette is. Az értékrendátírások egészükben rend-
kívül örvendetes folyamatának sodrása azonban lassan egy kissé
borzongató ürességélményhez is közelítheti a rá hagyatkozót. Távollab-
b-ról eszünkbe juthat Illyés Gyula egyik irodalomtörténeti visszaemlékezé-
sének hasonlata arra vonatkozóan, hogy mit vittek végbe a maguk
területén háromnegyed századdal ezelőtt, illetve milyen helyzetből indul-
tak a dadaizmus, a szürrealizmus mozgalmi. „Követőik legtöbbit a ta-
bula rasaról beszéltek; a hiedelmeknek, a törvényeknek a hazug
ábrándozásoknak azokról a tábláiról, amelyet ideje volna már letörölni,
tisztává tenni. A törlés persze mindig elmázolással, hogy ne mondjam,
elkenéssel kezdődik... Táblát törölni nem mindennapi élvezet. Mindnyá-
jan emlékezhetünk, hogy egy jól bemártott szivaccsal, az ifjú kar jó
lendületeivel milyen szemgyönyörködtető bozóttá, milyen absztrakt
őserdővé lehet eldörgölni egy fekete táblán mestereink krétakalligráfiá-
it... A tábla feledhetetlen zajongás és mulatság közepette tisztult. Végre
tökéletesen tiszta lett. S ekkor jött a meglepetés, a kínos csend. Hogy
mit írjunk rá mi.”

Hogy az Illyés-megfogalmazta élményektől első hasonlatunkhoz ka-
nyarodjunk vissza: mi igazában talán még csak nem is abban a helyzet-
ben vagyunk, amelyben a megfelelő helyet kell megkeresni egy irányt (és
mértéket) adó ingának a felfüggesztéséhez, hanem valójában még az
ingáról sem egészen egységesek az elképzeléseink.

A többé-kevésbé beidegződött önenzúrának végletes megfogalmazá-
soktól „megóvó” ereje bizonyos mértékben praktikusnak mondható
eredményekhez is vezetett. Az elmúlt években-évtizedekben több tényle-
ges haszonnal járó tevékenységnek ígérkezett egy-egy hivatalos — vagy
félhivatalosnak tekinthető — névjegyzék (díjlista, irodalomtörténeti ké-
zikönyv stb.) kisebb vagy nagyobb mértékű kiigazítására törekedni, mint
elvi alapon a legegényibb felfogások zászlóra tűzésével indítani frontális
támadást. Hiszen már magának a kiigazításnak a *ténye* is sikernek szá-
míthatott, ennek *milyensége* akár alárendelt kérdésnek is mutatkozha-
tott. Ma viszont, örvendetesen megváltozott viszonyaink közepette, egy
értékelési feladatokra is vállalkozó kézikönyv vagy lexikon, a maga im-
már szabadon megfogalmazott ítéleteivel — megfosztva hát a kompro-
misszum kényszerére való néma hivatkozás lehetőségeitől – föltehetően
fokozott mértékben zúdíthatja magára bírálatok vagy éppen támadások
tüzét.

Legalábbis saját századunk történetére vonatkozóan.

Hiszen a régmúltat illetően nyugalmasabbnak ígérkezik azért a helyzet. Weöres *Három veréb hat szemmel* című egyéni arculatú gyűjteménye természetszerűen keltett ugyan annak idején érdeklődést és szerzett örömet az érdeklődők számára — bizonyára hozzá is járult a korábbi kép színesítéséhez, szemléletfrissítő hatása is lehetett —, a korábban kialakult értékrend gyökeres megváltoztatására azonban nem adott ösztönzést. Jórészt bizonyára annak következtében, hogy valamilyen konvenciónak a nehézkedési ereje ellenére hat az olyan erővonalak lényeges megváltoztatásának, amelyek már kiállták az évszázadosnál hosszabb — néha éppenséggel több évszázad időtartamú — szemléleti változások érdeklődésingadozásait, és valahol az ingadozások középvoalának tájékán rajzolódnak ki. (Külön kérdés ezen belül, hogy ebben az ún. konvencióban föltehetően milyen lényeges, tudományosan még csak részben föltárt tényezők érvényesülnek.) Szólhatnak persze majd azért esetleg újabb érvek amellett, hogy egy fokkal még nagyobb jelentőséget tulajdonítsunk Pázmánynak és valamennyivel szerényebbet a reformáció némely prédikátorának vagy éppen a felvilágosodás egyik-másik képviselőjének, megújulhatnak a viták esetleg a polgári vagy nemzeti negyvennyolcas radikalizmus értékei körül is. (És valóban sajnálatos lenne, ha — mondjuk — Pándi Pál rész-monográfiája adná az utolsó összefüggő pályarajzot a korszak legforradalmibb lírikusáról; noha ugyanígy az is, ha ennek ellenében mereven visszakanyarodnánk Horváth János Petőfi-könyvéhez.) A legfőbb kérdések mégis a mi századunk magyar irodalmának újra áttekintése nyomán várhatók; és mennél jobban közelítünk legutóbbi évtizedeinkhez, annál nagyobb számban. Aligha kétséges például, hogy Móricz, sőt, Ady „helyére tevése” is hosszú időkre nyúló vitáknak lehet a forrásává. És nem kizárólag azért, mert a máskülönben kiváló irodalmi érzékkel bíró, munkáját széles körű felkészültség birtokában kivételes intenzitással végző Király Istvánnak, sajnos, alig leplezetten pártideológiát szolgáló torzításait mielőbb el kellene hogy tűntessék az újabb írásművek. Az Ady-versek *jelentésének* prekonceptióktól el nem torzított, valós összefüggéshálózataikban történő elemzése *egymagukban* ugyanis még nem oldhatják meg a szakma előtt álló feladatokat. Ezek után is megmaradhat számunkra megújult kérdésként, hogy egyáltalán értéknek tekintünk-e — és, ha igen, hogyan — valamilyen közéleti-politikai tevékenységet? Abban az esetben pedig, ha igenlő lenne válaszuk, a különböző politikai áramlatok és mozgalmak maguk is újraértékelésre szorulnak későbbi irányvonalaik és eredményeik ismeretében. Déry Tibor, József Attila, Nagy László és mások esetében is megkerülhetetlenek az ilyen kérdések, nem kizárólag mozgalomhoz kapcsolódó kisebb jelentőségű alkotásaiknak az esetében. Érté-

kes-e általában magának az újnak az igenlése, vagy inkább a szellemi értékek őrzéséből bontakozhat ki jó művészet? Érték-e az önfelelt elszántság, vagy inkább az elmélyült bölcselet érdemi meg az elismertést? S mindezzel részben összefüggésben: a ziláltabbá-tépettebbekké váló sorokat indokolt-e jobban méltányolnunk, vagy a zártabb, feszebb struktúrákat? A mítoszteremtés vagy a mítoszokból és legendákból való kijózanodás igényli-e jobban a szakmai elismerést? Mennyiben érték a koráramlatokhoz igazodás, és mennyiben inkább az a szuverén világalkotás igénye? Mennyiben válhat esztétikai tényezővé az erkölcsi — és kinek az erkölcsé kíván több méltánylást: azé, aki saját hazájának határai között maradvá alakítja ki a lefojtott küzdelem formáit egy torz hatalom ellenében, vagy pedig inkább azé, aki a határokon kívülre kerülve, az elnyomással közvetlenül már meg nem mérkőzve szólaltatja meg a lefojtások nélküli tiltakozás hangjait? (Ebben a vonatkozásban a szomszéd országokból Magyarországra emigrálás egyszerre jelentette a részleges emigrálást és a részleges maradáást.)

Érvek mind a két álláspont mellé sorakoztathatók.

Tilalomfákat pedig nem állíthatunk egyik kérdésnek a megfogalmazása elé sem. Legfőleg arra lehet indokunk, hogy végleteket — sok évtizedeken át, több vonatkozásban is megszokva őket, az újszerűség varázsát már nem tudva bennük átélni — ne nagyon részesítsük előnyben álláspontunk kialakításakor.

Így célszerűnek látszik, ha nem mondjuk ki könnyelműen például azt, hogy „általános érvényű esztétika pedig nincs, minden egyes műnek csak saját esztétikája van”, hiszen akkor a sorait faliújságon elhelyező funkcionárius-öccs éppúgy erre hivatkozva fogja tőlünk megkövetelni nevének irodalomtörténeti megörökítését, mint a saját szövegével házaló énekes koldus. Hasonlóképpen kerülendőnek látszik a történetiség szerepének semmibeveése is: Kosztolányi *Halotti beszéde* éppoly kevésbé léteznék az egykori magyar nyelvemlék, mint a mesék sok százados „hol volt, hol nem volt”-ja nélkül. (De aligha vezetne célra az is, ha az első dráma, az első szonett, az első novella írójától elvitatnák az utat nyitás érdemét, szigorú szemmel méricskélve későbbi idők rutin-szülte alkotásaihoz az első — s ezért talán már kiforratlanságot is magukban foglaló — teljesítményeket.) Hasonlóképpen: ne tagadjuk meg eleve a művészi értéket attól az írástól, amelyben a társadalomban működő eszmerendszerek nyernek kifejezést: évezredek vallásihlette művészetének elvetéséhez kellene ezen az úton eljutnunk. (Részben rálicítálva az egykori képrombolókra, akik legalább a zenének az érdemeit méltányolni tudták.) Előbb-utóbb „a bánat jogáért” pörlekedést, a „költőkkel s fiatal feleségekkel koszorúzott asztal” nosztalgikus megidézését, vagy „a város

ellen” ígét hirdető próféta alakjának a babitsi megmintázását is el kellene magunktól utasítania annak, aki teljes eltökéltséggel tartana ki ilyen elvei mellett. (Sokal jobban azonban Medve Gábor lelki formálódásának megrajzolása vagy az egykori kassai polgárfiú vallomásos önelemzése sem igen járhatna.)

A cselekvést *gátolni* tudó töprengések egy részének megfogalmazását követően milyen *cselekvésre* próbálhatok itt biztatni a rendelkezésemre maradt néhány percben?

Több mint hat évtizeddel ezelőtt hirdetett pályázatot az Erdélyi Helikon írói közösség magyar irodalomtörténet megírására, s ennek nyomán alkotta meg díjat nyerő munkáját a fiatal Szerb Antal. Korának áramlatai közül leginkább a szellemtörténeti és a szociológiai irány szempontjaihoz igazodva, a korabeli lélekelemzésektől is megérintve hozta létre máig haszonnal — és jóleső érzéssel! — forgatható könyvét. Nem a kor reprezentatív magyar irodalomtörténetét írta meg, hanem egyet korának lehetséges produktumai közül. Nem szenzációhajhász módon törekedve az extravaganciára, de vállalva azért a saájtszerűség kockázatait: akár a kiválasztott irányzatok ötvözésének arányaiban, akár stílusának színárnyalataiban. Magaválasztotta szempontjaihoz következetesen igazodva, s a saját korához közelítés során is megkísérelve a felülemelkedést ideológiai szigortól is irányított bírálatok és a személyes hangú lelkendezések nehezen átlátszó halmazán.

Ehhez hasonló vállalkozásokra van szükség. Különösen századunkra vonatkozóan. Akkor is, ha elbizonytalanodunk abban, hogy — visszatérve a kezdő hasonlathoz — melyik ingában lehet leginkább megbízni, és melyik felfüggesztési pont ígérkezik a legalkalmasabbnak: ki kell egyet választani, hogy azután a mozgásba hozott inga minél pontosabban mérje *a maga módján* a Föld forgását, illetve regisztrálja az irodalom mozgásait. (A jelzéseket azonban igyekezzék hűen továbbítani. *Egyazon* mérőeszköz nem mutathatja remekműnek egyszerre Weöres Sándor *Tűzkútját* és Veres Péternek *A Balogh családról* írt trilógiáját: megtévesztő a látszat, ha ugyanaz a kéz veti papírra mind a két ítéletet.)

Igen: a kiválasztott esztétikai, stílustörténeti vagy más szempontok szerint előbb-utóbb az értékek hozzávetőleges nagyságrendjének megállapítására is vállalkozni kell. Egy Balassik és Adyk, Berzsenyik és Kosztolányik, Kisfaludyk és Reviczkyk életművéből alakuló, napjainkig terjedő „mezőny”-ben keresve meg a helyét a legutóbbi évtizedek íróinak is: Nagy Lászlónak és Pilinszky Jánosnak, Vas Istvánnak és Kálnoky Lászlónak, Szilágyi Domokosnak és Határ Győzőnek. Vállalva ennek során annak a természetesen nem túlzottan hálás feladatnak a terhét is,

amelynek során többeket a Garay Jánosok, Lévy Józsefek, Rudnyánszky Gyulák és a náluk szerényebb rangú életművek oldalán az övékéhez hasonló értékrendkategóriákban kell majd kijelölni.

Jó néhány ítélet nem fogja majd kiállni az idő próbáját: evvel is számolni kell. De hát végül is akár a kitűnő Schöpflin Aladár irodalomtörténetét elolvastva sem sejtene a tájékozatlan olvasó, hogy milyen életmű húzódik meg ennek *József Attila* címszava alatt: ő sem volt csalhatatlan. (S közben az sem biztos, hogy napjainkban bővében vagyunk a Schöpflin Aladároknak.) A kirajzolódó kép, illetve képek vonalainak elrendeződését azonban rá lehet hagyni az időre — abban az esetben, persze, ha az „idő” fogalmába beleértjük azokat a mozgásokat is, amelyekbe kritikai és irodalomtörténeti művek megírásán túl az írói valóságok megfogalmazásai, az ún. irodalmi élet hullámverése is beletartoznak. Részletkérdés ezért, hogy milyen szempontokhoz fog igazodni az első új összefoglalás — akkor, ha lesznek mások, amelyek azt követni fogják. Igazodhat történetesen egy adott esztétikai értékrendhez is — míg a másik egy másikhoz —, de ügyelhet inkább életmű-egységekre, nemzedékekre vagy nagyobb (például stílus-) összefüggésekre a szálaira is; megteheti, hogy respektálja valamennyire az országhatárok szerinti tagolódást, de ugyanúgy vizsgálódhat kizárólag földrajzi-társadalmi kötöttségeken felülemelkedő összmagyar irodalmi egészben is.

Akár személyes olvasónaplónak is fontossá válhat itt a szerepük — persze, inkább csak akkor, ha a Babits Mihályéhoz hasonló kezek irányították mozgásaikban a tollakat.

Arra nem számíthatunk, hogy az utókor majd rábök ujjával az egyik vagy a másik munkára: „Ez mondta ki az igazságot!” — a többit pedig félrelöki. Arra sem, hogy három vagy négy könyv adatainak bemérései nyomán számítógéppel-vonalzóval dolgozva fogja majd kirajzolni a maga középvonalát. Annak azonban már nagy a valószínűsége, hogy e két naiv egyszerűsítésben fölvázolt eljárásmodnak valamilyen bonyolultabb kombinációjára fog sor kerülni — aminthogy az eddigiekben is valahogy így történt. Az érvényessé váló értékrendek ítéleteinek első szavait a szerkesztők mondják ki, a másodikat a kritikusok, a folyamat azonban ezzel még nem ér véget. Tudjuk: sem Berzsenyiről, sem Csokonairól nem Kölcsey Ferenc bírálata mondta ki az utolsó szót, József Attiláról sem a Németh Lászlóé. Arany János *Őszikéire* sem egykori visszhangjukhoz igazodva tekint az utókor.

A lektori, kritikusai, műelméleti és irodalomtörténetírói tevékenységet torzító legkínzóbb kényszerek időszakán már — remélhetőleg végérvényesen — túljutottunk, lehetővé vált a dolgok nyílt újragondolása. Jó lenne, ha következő találkozásainkon túljutnánk az összefüggések meg-

rajzolásának feladatait tisztázni törekvő vitákon, és már elkészült munkák értékei és fogyatékoságai körül rendezhetnénk el gondolatainkat, velük kapcsolatban fogalmazhatná meg ki-ki a maga álláspontját. Egy-egy eszmerendszerhez igazodva, vagy éppen valamilyen pluralizmusnak a következetes vállalásával.

De lehetőleg művek polemizáljanak végre — ha csak közvetve is — más művekkel.